

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ У ФОНДАХ РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ

У статті йдеться про унікальні картографічні і текстові матеріали: джерела з історії та картографування українських земель, що зберігаються у Російському державному військово-історичному архіві.

Ключові слова: історична географія, картографія, військово-історичні матеріали, архів.

Веніамін Олександрович Кордт, стоп'ятдесятиріччя від дня народження якого ми відзначаємо цього року, вельми прислужився українській історичній картографії. У його творах, зокрема «Матеріалах по истории русской картографии», вип. 1 та 2, представлено матеріали щодо західних теренів Росії, тобто українських земель, так само, як і у виданих 1931 року «Матеріалах до історії картографії України», які і зараз з успіхом використовують дослідники. Особливо вони важливі для студентів, є цінними для розуміння вітчизняних історичних обрисів і картографічних реалій доби середньовіччя і ранньомодерного часу.

Як один із засновників Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Веніамін Кордт відіграв величезну роль і у формуванні фондів нинішнього картографічного відділу, які дивують дослідників своїм багатством. Але за всієї різноманітності жодна колекція не може бути досконалою і всеохопною, тому дуже важливо дбати, аби фонди цього відділу поповнювались якщо не оригіналами, то хоча б електронними копіями картографічних творів, які зберігаються в інших колекціях і зібраннях. Одним із таких зібрань можуть і мають стати матеріали Російського державного військово-історичного архіву в Москві.

Створено цей архів було 1819 року, але він містить документи з воєнної історії Росії, зокрема й українських земель, від другої половини XVII ст. і навіть давніших часів. У фондах РДВІА сконцентровано чимало великих комплексів військово-історичної документації, зокрема і картографічних матеріалів. Попередниками цього архіву були найдавніші військові архіви Росії, зокрема «Собственное Его императорского Величества дело карт», яке було створено у серпні 1797 року за наказом Павла I. 1812 року воно ввійшло до складу створеного тоді Архіву

Военно-топографічного депо, від 1863 року – Архіву воєнно-історичного і топографічного Головного управління Генерального штабу, від 1867 року – Військово-вченого архіву Головного штабу, який за розташуванням почали називати Лефортовським архівом, від 1906 він став Військово-вченим архівом Головного управління Генерального штабу.

У Москві 1812 року було створено Архів Інспекторського департаменту, а 1860 року – Московський військово-окружний архів при штабі Московського військового округу. З початком Першої світової війни було створено Центральне сховище воєнно-історичних справ діючої армії, яке функціонувало як підрозділ Лефортовського архіву. 1918 року всі фонди цих архівів увійшли до Воєнно-морської секції Єдиного Державного архівного фонду Росії, де і перебували до 1925 року, коли на їх базі було створено Військово-історичний архів РСФРР. Від 1933 року це зібрання почало називатися Військово-історичним архівом СРСР, від 1941 – Центральним державним військово-історичним архівом СРСР, а від 1992 року – Російським державним військово-історичним архівом.

Серед фондів, особливо важливих для історії України та історичної картографії, – фонди органів військового управління воєнних округів, зокрема Київського, а також теренів козацьких військ і пограничних ліній – Української, Кубанської, Дніпровської та інших.

В Архіві зберігається чимало документів з історії війни і походів російської армії від XVIII до початку XX ст. включно: фонди армій і корпусів, що брали участь у різних війнах, воєнно-похідних канцелярій російських полководців, зокрема і тих, які діяли на українських землях.

Документи багатьох фондів характеризують економіку XVIII – початку XX ст. Особливо важ-

ливими є статистичні матеріали щодо промислових підприємств в окремих, зокрема й українських, губерніях, а також щодо економічних, торговельних, культурних зв'язків окремих територій. Найважливіші для української історії та картографії документи зберігаються у фонді 846, це близько 37253 одиниць за 1488–1918 рр.

Історії України стосуються, зокрема, відомості щодо укладення угоди між імператором Священної Римської імперії Максиміліаном про вічний мир між Імперією та Річчю Посполитою, проект договору 1514 року. Там же зберігаються карти воєнних дій усіх воєн, що відбувалися на теренах України, а також карти, присвячені пересуванню армії під час приєднання до Росії Правобережної України за Другим і Третім поділами Речі Посполитої, придушенню повстання під проводом Т. Костюшка, військовим діям під час війни 1812 року, і ще багато інших дуже цінних і важливих карт.

Чимало цікавих для нас матеріалів за 1726–1934 рр. зберігається у фонді 412 «Архів Военно-Ученого Архива (коллекция)» (далі – ВУА). Серед документів колекції, зокрема, відомості про розташування фортець на південно-західному кордоні на 1792 рік, тобто після Ясського мирного договору. Виняткове значення мають матеріали щодо адміністративної діяльності П. О. Рум'янцева з управління Лівобережною Україною. Тут також містяться матеріали щодо адміністративного управління Бесарабією та переселення греків з Криму в Азовську губернію (1778–1779 рр.).

Дуже цікавими для українського дослідника є матеріали російсько-турецької війни 1710–1713 років – опис воєнних дій, план невдалої для Петра I битви 9 липня 1711 року. З цієї битвою і її наслідками – Прутським та Адріанопольським мирними договорами – пов'язана одна дуже цікава деталь історичної географії. В усіх російських підручниках і всіх виданнях московського Дипломатичного словника зазначається, що внаслідок цих невдалих походів Росія втратила Азов і «городки по Дніпру» – тобто що втрати Росії були мінімальними. Насправді ж після азовських походів Петра I, а також унаслідок участі Росії в Антитурецькій лізі наприкінці XVII ст. Росія посунула свої кордони на Правобережжі аж до річки Велика Берда, тобто до узбережжя Азовського моря, що було затверджено Карловицьким перемир'ям 1699 та Константинопольським мирним договором 1700 року. За результатами ж Прутського та Адріанопольського договорів Росії довелося погодитися на новий кордон, який проходив по суходолу між річками

Самара й Орель. Таким чином, Росія внаслідок Прутської авантюри Петра I втратила кілька десят тисяч квадратних кілометрів території, які потім довелося відвойовувати протягом усього XVIII ст. аж до Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 року. Власне, матеріали цього подальшого процесу також містяться у фонді ВУА, зокрема щодо дій російської армії в Криму 1736–1739 рр., а також карти і плани військових дій, битв, міст і фортець.

Щодо наступної російсько-турецької війни 1787–1791 рр., то, крім повідомлень про хід воєнних дій, у цьому фонді зберігаються атласи, плани міст, маршрутні карти і карти розташування військ.

Фонд ВУА містить також цікаві матеріали з історії Речі Посполитої, зокрема про військові дії російської армії в Польщі в період другого поділу Речі Посполитої та повстання під проводом Тадеуша Костюшка, яке виникло там у відповідь. Серед документів – його накази і рапорти польських командирів про дії польських військ і литовського ополчення, карти і плани театру воєнних дій, пересування і розташування військ.

Оскільки новоприєдані українські землі перебували спочатку під військовим управлінням, для чого було створено Київське генерал-губернаторство, то всі картографічні матеріали щодо опису цих земель, зокрема і давніші картографічні матеріали, потрапляли до фондів генерал-губернаторства. Там були і матеріали генерального межування, яке у Російській імперії проводили в другій половині XVIII – на початку XIX ст. Серед найцікавіших матеріалів, що там зберігаються, – описи українських намісництв і губерній, повітів та областей. У тому ж фонді містяться чимало важливих карт, виданих за кордонами Росії.

Однією з не вельми розвинутих галузей історичної географії України є вивчення змін ландшафту. А в фонді ВУА є чимало топографічних карт європейської частини Росії, тобто переважно українських земель за 1742–1874 рр., зокрема карти окремих міст і їхніх околиць.

Як відомо, ці описи були дуже докладними і досі зберігають значення для демографічних, економічних і картографічних досліджень, оскільки в них представлено всі дані щодо кількості населення (як правило, за конфесіями), відомості щодо ремесел і промислів, торговельних і поштових шляхів, найважливіших архітектурних споруд, а також церковних цінностей, що зберігалися тоді у храмах. На жаль, колекція

цих документів неповна – не пощастило відшукати опис Подільської губернії 1776 року, лише його короткий варіант.

Доповненням до цих описів є атласи всіх губерній України, де кожному повіту присвячена окрема сторінка, а це дає укладачам можливість показати чимало важливих деталей, що не ввійшли до узагальнювальних карт губерній. Справжнім скарбом картографії є величезна карта «Возвращенных земель», що фіксує всі білоруські й українські землі, приєднані до Росії внаслідок поділів Речі Посполитої та російсько-турецьких війн XVIII ст.

Щодо економічної історії України, то поки що, хоча видано вже декілька варіантів підручників, дослідники зовсім не використовують докладні статистичні описи підприємств за губерніями, які зберігаються у Російському військово-історичному архіві, а їх збирали й узагальнювали майже кожне десятиліття XIX ст. Вони зберігаються у фондах 421 – «Карты и описания месторождений полезных ископаемых, минеральных источников и промышленных предприятий» та 414 – «Статистические, экономические, этнографические и военно-топографические сведения о России».

Дуже цікавим є фонд 416 – «Генеральные карты России», де зберігаються карти, укладені у другій половині XVI ст. ще Г. Меркатором, зокрема його карта Польщі, на якій, звичайно, зображені й українські землі, «Генеральная карта Московії» 1679 року (вже з Лівобережною Україною), карта Російської імперії 1782 р. із зображенням тодішніх кордонів фортець. Саме в цьому фонді чимало карт намісництв, губерній, зокрема й українських. Матеріали цього фонду доповнюють фонди 418 – «Планы и описания городов, крепостей, селений и других населенных пунктов России», 419 – «Гидрографические карты и планы России» та 420 – «Карты и описания водных сообщений России».

Важливі карти можна знайти у фонді 424, що має 245 справ і містить матеріали за 1736–1917 рр. Серед його матеріалів – карти Української лінії, кубанських і кримських земель, де також вказано і розташування фортець, плани оборонних позицій у Віленській та Волинській губерніях, плани-проекти річкових переправ і Чорноморського узбережжя.

Для вивчення історичної географії Росії й України просто необхідною є добірка матеріалів щодо кордонів Росії, зокрема карти кордонів з австрійськими володіннями Габсбургів, Османською імперією, а також карти внутрішніх кордонів між адміністративними одиниця-

ми. Спеціальна добірка карт пропонує опис російських фортець, кордонів від Чорного до Азовського морів, карти і плани військових поселень. У цьому ж фонді містяться матеріали щодо формування ополчення в Україні під час війни з Наполеоном. Тут є відомості про формування в Україні русько-німецького легіону у 1812–1815 рр.

Як відомо, саме в Україні діяла грецька організація «Філікі Етерія», готувалася повстання греків під проводом князя О. Іпсіланти. Чимало документів про діяльність цієї організації, про поселення греків в Одесі та Балаклаві також зберігаються у фонді ВУА.

Серед матеріалів Російського військово-історичного архіву зберігаються документи козацьких військ із XIX ст., зокрема Азовського козацького війська (Ф. 877). Його було створено 27 травня 1832 р. з колишніх запорозьких козаків, які свого часу переселилися за Дунай, а 1828 року перейшли на бік Росії і були поселені в Александровському повіті Катеринославської губернії. Це військо охороняло морські кордони Росії і східне узбережжя Чорного моря. Існувало до 27 серпня 1866 року. Майже вся документація щодо його діяльності збереглася.

Дуже змістовними є матеріали про діяльність Кубанського козацького війська, що зберігаються у фонді № 643. Фонд має 203 одиниці зберігання. Там представлені матеріали за 1790–1918 рр. Ще 1788 року з колишніх запорозьких козаків, яких переселили на півострів Тамань, створили військо козаків Чорноморських: пізніше його перейменували у Чорноморське козацьке військо. 1792 року війську було надано острів Фанагорію і землі між річкою Кубанню й Азовським морем. До його складу ввійшли також козаки на той час уже ліквідованого Азовського війська. 1860 року воно почало називатися Кубанським. До обов'язків війська, яке проіснувало до 1920 р., входила охорона кордонів і польова служба.

У фонді зберігаються також матеріали Комітету, який було створено для укладення проекту положення про Чорноморське військо, укази князя Г. Потьомкіна про управління цими землями, рескрипт Олександра III про надання війську земель у вічне користування, положення про розмежування Кубанського війська та інші.

Звичайно, у короткому матеріалі неможливо не лише схарактеризувати, а й просто згадати про всі вкрай важливі для історичної географії України матеріали, які зберігаються у такому багатому зібранні джерел, яким є Російський державний військово-історичний архів. Але українським фа-

хівцям варто про них пам'ятати і подумати про виготовлення цифрових копій принаймні найважливіших із цих документів, тим більше, що в Ін-

ституті історії України НАНУ вже обговорюють плани повернення до опрацювання Національного історичного атласу України.

T. Balabushevych

MATERIALS ON THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF UKRAINE IN THE COLLECTIONS OF THE RUSSIAN STATE MILITARY HISTORICAL ARCHIVE

The article describes unique cartographic and textual materials – the sources to history and mapping of Ukrainian lands – which are housed in the Russian State Military Historical Archive.

Keywords: historical geography, mapping, military-historical materials, archive.

Матеріал надійшов 21.02.2013

УДК 94 (477) (048)

Мицик Ю. А., Тарасенко І. Ю.

З ЛИСТІВ ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА

Публікація листів видатного українського історика Я. Р. Дашкевича до Ю. А. Мицика.

Ключові слова: Я. Р. Дашкевич, кореспонденція, Ю. А. Мицик.

Кореспонденція з 27 листів вітчизняного історика Ярослава Дашкевича (1925–2010), підготовлена Ю. Мициком разом із споминами про покійного, вже була друквана в «Українському археографічному щорічнику» (вип. 16–17, К., 2012). Однак нещодавно вдалося виявити ще 12 листів Я. Дашкевича пізнішого періоду, переважно кінця 1980-х рр. В наступний час кореспонденція фактично уривається, оскільки вчені почали працювати в одній установі (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського), очолюючи його відділення у Львові (Я. Дашкевич) і Дніпропетровську (Ю. Мицик). Немає потреби переказувати зміст листів, головне, що вони дають певне уявлення про наукову діяльність істориків радянської доби. Водночас Я. Дашкевич, україніст зі світовим іменем, зазнавав постійних утисків з боку компартійної влади (в Україні він не мав постійної роботи та можливості друкуватися, а свою докторську захистив аж у роки незалежності). І тому саме листи проливають світло на його історичні погляди, оцінки стану української історич-

ної науки тощо. До речі, наукова спадщина Я. Дашкевича, зокрема епістолярна, привертає посилену увагу науковців, і тому ми вважаємо, що ця публікація буде корисною майбутнім дослідникам творчості Ярослава Романовича.

№ 1

1983 р., 9 листопада. – Львів.

«Дорогий Юрію Андрійовичу.

В першу чергу хочу Вам подякувати за опіку, якою Ви мене оточили в Дніпрі під час конференції. Мені було приємно познайомитися з Вами особисто – і я повинен сказати щиро, що я не розчарувався.

Одночасно з цим листом посилаю Вам рекомендовану бандероль, в якій Ви знайдете два збірники, до яких я мав певне відношення. Це збірник з т. зв. половецькими документами XVI ст. (тепер говорять правильніше: вірмено-кипчацькими), з моєю передмовою, та збірник «Украинско-армянские связи в XVII веке», який,